

Inledning

Vid fjorton års ålder lider Helena skeppsbrott tillsammans med sin blinde far i G.H. Mellins *Öjungfrun. Berättelse* (1832). Vågorna för dem iland på en öde ö. För den bortklemade flickan väntar ett annorlunda liv:

”Mitt barn!” sade den gamle och tryckte henne ömt till sitt bröst: ”du har nu, genom vår olycka, på en gång blifvit liksom flere år äldre. På ditt eget omdöme måste nu flere saker bero, i hvilka du förut skulle kunnat rådfråga andra. Du är nu myndig, ty äfven mitt lif beror af ditt. [...]”¹

Faderns beskrivning av Helena som ”myndig” är intressant. Att vara myndig innebar under 1800-talet bland annat att vara bemyndigad att agera å andras vägnar eller att ha uppnått lagstadgad myndighetsålder med de rättigheter och skyldigheter som denna medförde.² Auktoriteten som tillerkänns flickan i romanen står i kontrast till situationen i samtidens svenska samhälle, där samtliga kvinnor utom änkor stod under förmyndarskap. Utanför civilisationen åsidosätts såväl de juridiska lagarna som förväntningarna om åldersbestämda, könade beteenden. Den unga kvinnan får i Mellins berättelse inta rollen som beskyddare av fadern och visar sig vara uppgiften värdig. Under åren på ön förvandlas hon både fysiskt och mentalt, från veckt salongssällskap till en stark, modig och rationell flicka. Bortom samhällets inskränkningar finner den unga kvinnan nya sidor hos sig själv. Därigenom synliggörs flickans potential att lära och mogna, men även hennes förmåga att hantera ett mer omfattande medborgerligt ansvar än samtiden tillåter henne.

Mellins roman är en av de tidigaste fiktionsberättelserna i Sverige som riktar sig till en flicka och kan således karakteriseras som en flickbok.³ Den kan läsas som ett tankeexperiment om vad kvinnan skulle ha förmågan att vara under andra samhällliga omständigheter. Med Anna Rasks ord utgör *Öjungfrun* "en pedagogisk text om unga flickors sociala skolning" i formen av en robinsonad.⁴ Fostran äger rum inom en patriarkal ram med den blinde fadern som en traditions- och lärdomsförmedlare. Han överför kunskaper om såväl ett gudfruktigt leverne som språk, biologi och geografi till dottern och hon förväntas lyda hans råd. Samtidigt gestaltar romanen en närmast rousseauansk tankegång om en naturens bildning som, till skillnad från i Jean-Jacques Rousseaus egen *Émile ou de l'éducation* (1762), även omfattar kvinnan. I naturens hägn skärps Helenas sinnen och hennes fysik stärks: "Den dagliga öfningen och ansträngningarne hade utvecklade både hennes själ och kropp till högre styrka."⁵ Berättelsen exponerar både de negativa följderna av ett stillasittande flickliv och den unga kvinnans begränsade möjligheter till utbildning i det samtida samhället. Efter att fadern gått bort klarar sig den unga kvinnan också ensam i flera år med hjälp av flit, förnuft och uppfinningsrikedom. Några radikalare reformer av kvinnans ställning verkar emellertid inte förespråkas i *Öjungfrun*. Som i många robinsonader med en kvinnlig huvudperson blir det annorlunda livet på ön huvudsakligen ett undantag. När Helena återförs till civilisationen intar hon en lika undanskymd roll som tidigare.⁶ Texten visar att den unga kvinnan har förmågan att agera som en rationell och myndig individ, men att samhället förutsatte och efterfrågade något annat. Trots det begränsade handlingsutrymmet utpekade ändå ett forum där hon kan ta plats och förmedla sina erfarenheter: litteraturen. Brodern sägs ha skickat Helenas anteckningar om sitt öliv till ett tryckeri och berättelsen avslutas med en väninnas vädjan: "Om det är sannt, så ber jag dig med det första skicka mig den boken."⁷

Under 1800-talet fördes en successivt alltmer intensiv debatt om kvinnors medborgerliga rättigheter. Frågorna diskuterades under 1830- och 1840-talen i de liberala kretsar som Mellin tillhörde och berördes i många olika forum som riksdag, dagstidningar och romaner, vilket *Öjungfrun* är ett av många exempel på.⁸ I synnerhet för kvinnan, som

hade begränsad tillgång till 1800-talets politiska arenor, blev litteraturen en viktig möjlighet att delta i det offentliga samtalet. Förhandlingen om medborgarskapet under perioden har av Christina Florin och Lars Kvarnström beskrivits som "kvinnornas kamp för att få vara med och tala – inte bara få yttra sig – utan också att få tala i egen sak och ställa krav för egen del: Föra upp frågor på den politiska agendan som innebar politisk påverkan".⁹ Ett flertal studier har visat hur seklets kvinnliga författare använde litteraturen för att diskutera lagstiftning och politiska reformer, men också visa på följderna av ojämlikhet och dubbelmoral på ett socialt, ekonomiskt och emotionellt plan.¹⁰

Inom internationell forskning har uppmärksammats hur framställningar av den unga kvinnan fick en central roll under perioden och användes för att visualisera och hantera 1800-talets förändrade samhällsstrukturer. Sally Mitchell har i *The New Girl. Girl's Culture in England 1880–1915* (1995) visat att flickan framträdde i engelsk litteratur och kultur under andra hälften av 1800-talet och att hon kom att förkroppsliga en modern livsstil, medan Peter Stoneley i *Consumerism and American Girls' Literature, 1860–1940* (2003) konstaterat att flickan i amerikansk kultur under samma period blev en av de mest centrala symbolerna för att beskriva och bearbeta spänningar mellan modernitet och tradition. Flickans gränsstatus mellan barn och kvinna, familjeliv och offentlighet gjorde att hon kom att sammankopplas med den sociala rörlighet som karakteriserade det samtida samhället och via bland annat flickboken kunde dessa spänningar hanteras.¹¹ Ungdomen kunde i sig fungera som symbol för omdaning. Enligt Roberta S. Trites innebar vuxenblivande i Louisa M. Alcotts och Mark Twains författarskap ofta ett avståndstagande från vad som i texten framställdes som samtidens kulturella värderingar. De unga kom att förkroppsliga både ett framtidshopp och den förmåga till förändring som krävdes för att ett bättre samhälle skulle kunna skapas.¹²

Syftet med denna studie är att undersöka den svenska flickbokens framväxt och de föreställningar om kön, medborgarskap och nationell identitet som formuleras inom genren under 1800-talet och det tidiga 1900-talet. Publiceringen av de första inhemska flickböckerna sammanfaller med de kvinnliga författarnas genombrott på 1830- och 1840-talen i Sverige.¹³ Jag kommer att följa flickboken från denna startpunkt till

införandet av kvinnlig rösträtt år 1921, som innebar en avgörande förändring i synen på kvinnans plats i samhället. Litteraturen utgör under denna period del av en nationsbyggnadsprocess genom utforskningen av nationella särdrag och medborgarskapets utformning i ett samhälle karakteriserat av snabb förändring.¹⁴ Jag vill undersöka vilken funktion flickboksgenren och dess framställning av unga kvinnor kan ha haft i denna utveckling. De övergripande frågeställningarna är: Vilka kvinno-politiska spörsmål behandlas i materialet? Hur framställs flickors utveckling och mognad? Och i vilken mån aktualiserar texterna olika föreställningar om svenskhet? Flickböckerna är särskilt intressanta i dessa sammanhang då de riktar sig direkt till flickor och på så vis eftersträvar att inte bara diskutera utan även forma framtidens kvinnliga medborgare genom litteraturen.

Mognad och medborgarskap

När allmän och lika rösträtt infördes innebar det att majoriteten av infödda, myndiga svenskar fick lägga sina röster i valurnorna 1921. Fortfarande var det emellertid många som inte fick denna möjlighet, bland annat de som begått brott, hade skatteskulder eller var försörjda av fattigvården. Rösträtten inskränktes också, precis som i dag, i relation till ålder. För att få rösta till riksdagens första kammare skulle personen vara 35 år, medan 23 år gällde för val till andra kammaren och kommunalval.¹⁵ Åldersbegränsningen synliggör att ett fullvärdigt medborgarskap var och är något som individer måste kvalificera sig för genom utveckling av kunskap och erfarenheter. Den bygger på en underliggande norm om medborgaren som mogen och rationell, vilket barn inte förväntas vara. Bristande förnuft och kunskapsnivå har under långa tider använts som argument för att utesluta olika grupper från den politiska makten.¹⁶ En persons förmåga att utvecklas från irrationellt barn till mogen vuxen har parallellt kunnat tjäna som modell för hur fler individer ska kunna få ta del av utökade rättigheter.¹⁷

Medborgarskap är ett omstritt begrepp, men generellt uttryckt rör det dels förhållandet mellan individ och stat, dels relationen mellan individer inom samhället. Hur medborgarskap har definierats och vilka

som har inkluderats i det har varierat över tid och rum.¹⁸ En kamp för att utöka, försvara och omformulera olika gruppers medborgerliga rättigheter har också utgjort en central aspekt av de senaste århundradenas politiska historia. Med Ruth Listers ord fungerar medborgarskap "simultaneously as a mechanism of both inclusion and exclusion and also as a language of both discipline and resistance".¹⁹ Det reglerar vilka individer som anses tillhöra och inte tillhöra ett samhälle, villkoren för att bli inkluderad samt vilka rättigheter och skyldigheter olika individer har. I enlighet med T.H. Marshalls inflytelsesrika indelning kan man tala om tre olika aspekter av medborgarskap som historiskt utvecklades i följd efter varandra: det civila, som innefattar rättigheter nödvändiga för individuell frihet, såsom rätten till sin egen person, yttrandefrihet, rätten att äga egendom och likhet inför lagen, det politiska, som handlar om rösträtt och valbarhet, och slutligen det sociala, som rör rätten till en social och ekonomisk grundtrygghet. Det sociala medborgarskapet började etableras först under 1900-talet.²⁰

Marshalls teori synliggör på ett fruktbart vis hur medborgarskap handlar om olika typer av rättigheter, men har kritiserats för att utgå från en oproblematiserad köns- och klassbestämd norm i beskrivningen av successiva utvecklingsfaser i medborgarrätten.²¹ Kvinnor fick exempelvis tillgång till de olika rättigheterna i en annan ordning än männen och såväl män som kvinnor var exkluderade från det politiska medborgarskapet under 1800-talet, då rösträtten kopplades till bland annat kön, myndighetsstatus och förmågan att betala skatt. Teorin behöver således kompletteras med ett intersektionellt perspektiv, som redogör för hur flera sociala kategorier interagerar i inkluderingen och exkluderingen av olika grupper eller individer.²² Med en intersektionell analys avses, enligt Nina Lykke, en undersökning av "samverkan mellan olika samhällliga maktasymmetrier, baserade på kategorier såsom genus, sexuell preferens, klass, profession, ålder, nationalitet etc".²³ Inom feministisk teori-bildning har uppmärksamats hur såväl definitioner av medborgarskap som Marshalls analys bygger på en outtalad norm, där medborgaren förutsätts vara en vit medel- eller överklassman.²⁴ Marshalls begrepp är emellertid användbara för att beskriva vilka som innehaft vilka rättigheter och skyldigheter vid skilda tidpunkter.

Kvinnans medborgerliga rättigheter formulerades under 1800-talet utifrån dels en samhällsorganisation där mannen utgjorde familjens representant i offentligheten, dels föreställningar om könsens egenskaper och ansvarsområden.²⁵ Fram till mitten av 1800-talet var samtliga kvinnor utom änkor omyndiga och det civila medborgarskapet stod i centrum för debatten om kvinnans ställning. Hennes möjligheter att bestämma över sin person och ekonomi var beroende av ålder och civilstånd.²⁶ Som Clary Krekula, Anna-Liisa Närvänen och Elisabet Näsmän har påpekat utgör ålder, i likhet med exempelvis kön, etnicitet och klass, en socialt konstruerad kategori. Åldrande kan beskrivas som "institutionaliserade livsförlopp, som består av sekventiellt ordnade livsfaser och åldersbaserade sociala positioner".²⁷ Skilda livsfaser kännetecknas av förväntade beteenden som definierar vad som betraktas som normalt eller avvikande för olika åldrar, samt medför olika skyldigheter och rättigheter. Likaväl som samhället har en könsordning har det en åldersordning som skapar positioner av makt och underordning.²⁸ Att växa upp och mogna är processer som i allmänhet har positiva konnotationer, medan en utveckling som följer andra riktningar än ett förväntat levnadslöpp kan betecknas som barnslig, underlig eller sjuklig.²⁹ Regleringen av kvinnors och mäns medborgarskap under 1800-talet byggde bland annat på normer om kön och mognad som institutionaliserades i tillgången till civila och politiska rättigheter vid olika åldrar.

Grunden för medborgarskap utgörs av medlemskap i en politisk gemenskap, som vanligen utgörs av en nationalstat. Medborgarskap kan beskrivas som en status och till denna knyts varierande rättigheter och skyldigheter. Som Åsa Karlsson Sjögren, Esbjörn Larsson och Stefan Rimm har visat i en analys av svensk utbildningsdebatt och praktik i det tidiga 1800-talet existerade olika föreställningar om medborgarskap parallellt. Tankegångar om ett inkluderande, jämlikt medborgarskap baserat på nationell gemenskap ställdes mot idéer om ett exklusivt medborgarskap där olika grupper erhöll skilda rättigheter och skyldigheter. Skiljelinjerna formulerades utifrån kön och social status, men motiverades också med hänvisning till de olika samhällsfunktioner barnen förväntades ha som vuxna.³⁰ Känsloladdade nationella föreställningar om barns association till hembygd och natur har också gjort att de fått

exemplifiera medborgardygder som instinktiv fosterlandskärlek och patriotism. Trots sina begränsade rättigheter har de på så vis framställts som ideala medborgare.³¹ En likartad spänning mellan inkludering och exkludering kännetecknar enligt Nira Yuval-Davis kvinnors medborgarskap. Liksom barnet har kvinnan ändå framställts som central i nationalistiska projekt. Yuval-Davis beskriver hur kvinnor bland annat givits rollen som förmedlare av ett kulturarv och fått förkroppsliga nationen i landets ikonografi.³² Barns och kvinnors mer begränsade rättigheter under 1800-talet påverkade således inte deras status som fullvärdiga medlemmar av nationen i egenskap av infödda svenskar.

En undersökning av kulturella framställningar av medborgarskap behöver uppmärksamma såväl vilka egenskaper och färdigheter som kännetecknar medborgare i analysmaterialet som de rättigheter och skyldigheter som tillskrivs olika individer och grupper i samtiden. Courtney Weikle-Mills har lanserat begreppet föreställt medborgarskap ("imaginary citizenship") för att diskutera former av medborgarskap som innefattar mer begränsade rättigheter och deras samhällsfunktion. Hon menar att det föreställda medborgarskapet under 1700- och 1800-talet utgjorde ett sätt att hantera den paradoxala relationen mellan medborgarnas jämbördiga status i teorin och de faktiska skillnaderna i deras möjlighet att delta i styrandet av samhället:

To reconcile this problem, a large portion of people came to be understood as "imaginary citizens": individuals who could not exercise civic rights but who figured heavily in literary depictions of citizenship and were often invited to view themselves as citizens despite their limited political franchise.³³

Tanken om ett föreställt medborgarskap utgår bland annat från Benedict Andersons definition av nationen som en föreställd gemenskap ("imagined community"). Centralt för Anderson är att känslan av nationell tillhörighet baseras på en föreställning om att människor inom ett visst territorium utgör en gemenskap trots att majoriteten aldrig har träffats ansikte mot ansikte och samhörigheten är i den bemärkelsen föreställd. Denna gemenskap beskrivs som jämbördig, trots att faktisk

ojämlikhet kan råda inom gruppen.³⁴ Medborgarskap innehåller enligt en likartad logik ett imaginärt inslag i bemärkelsen att samtliga medborgare inte möts för att debattera samhällsutvecklingen och de deltar inte heller direkt i majoriteten av de politiska besluten eller stiftandet av lagar som berör dem. För medborgare med begränsade rättigheter blir den imaginära aspekten än mer påtaglig, då de uppmanas att betrakta sig själva som delaktiga i en samhällsgemenskap som i realiteten exkluderar dem. Weikle-Mills understryker dock att begreppet innehåller en kritisk potential. Även om det föreställda medborgarskapet kan sägas dölja medborgares ojämlikhet och varierande makt, utgör det på samma gång en möjlighet att granska medborgarskapets inneboende begränsningar och föreställa sig det på ett annorlunda vis.³⁵

I Weikle-Mills undersökning av föreställda medborgarskap ges såväl barn som barnlitteratur en framskjuten ställning. Utvecklingen av boktryckarkonst, bokmarknad och distributionssystem utgjorde enligt Anderson förutsättningar för spridningen och etableringen av en föreställd nationell gemenskap.³⁶ Weikle-Mills bygger vidare på denna tankegång, men lägger i högre grad fokus på hur läsaren genom litteraturen uppmuntrades att betrakta sig själv som en del av nationen. Barn och unga utgjorde en framträdande målgrupp för 1700- och 1800-talets romaner och tidskrifter. När barnen lärde sig att läsa tillägnade de sig parallellt föreställningar om landet och dess invånare.³⁷ Genom att barn ägde en födslorätt till medborgarskap inkluderades de med självklarhet i nationen, men deras ännu inte utvecklade intellektuella förmågor kunde också användas för att förklara och rättfärdiga deras uteslutning från den politiska makten.³⁸ Samma tankegångar kunde annekteras för att påvisa individers förmåga till mognad och förändring, och på så vis fyllde litterära framställningar av barns föreställda medborgarskap olika funktioner för skilda grupper:

These texts present an opportunity to understand how their authors encouraged individuals to collectively imagine citizenship, tried to control how citizenship was imagined, explored the limitations of imaginary citizenship as a viable form of political representation, and attempted to translate imaginary citizenship into reality.³⁹

Weikle-Mills poängterar att en betydande del av texterna riktade sig till flickor och noterar att gränsen mellan barn och kvinnor framstod som särskilt problematisk under perioden. Även om kvinnor hade uppnått vuxen ålder, var många liksom barn omyndiga och de framställdes emellanåt som barnlika på grund av sin påstått bristande förmåga till rationalitet, oberoende och självkontroll.⁴⁰ Litterära skildringar av flickans väg till kvinna framstår ur det perspektivet som särskilt intressanta för att utforska spänningar i samtidens föränderliga medborgardiskurser.

Under den drygt nittioåriga period som denna undersökning omfattar skedde stora förändringar i framför allt den ogifta kvinnans civila, politiska och sociala rättigheter i Sverige. Hon fick bland annat tillgång till statlig utbildning på olika nivåer, större möjligheter till förvärvsarbete och ekonomiskt självbestämmande, samt politiskt inflytande genom rösträtten.⁴¹ I vilken mån kvinnor aktivt kunde ta del av de utvidgade rättigheterna varierade dock med exempelvis klass och civilstånd. Normer om passande kvinnligt beteende, ekonomi och utbildningsnivå kunde på olika sätt försvåra för kvinnor att till fullo realisera medborgarskapets potential.⁴² Iris Marion Young har understrukit vikten av att inte enbart diskutera frågor om rättigheter eller maktindelning som en abstrakt samling regler och strukturer. Analysen bör också uppmärksamma hur exempelvis medborgarskap påverkar människors handlingar och vilka handlingsutrymmen det skapar.⁴³ De diskuterade flickböckerna kan i begränsad utsträckning sägas reflektera flickors levda erfarenheter. Att rikta fokus mot hur flickors handlingsutrymme och utvecklingsmöjligheter gestaltas framstår ändå som produktivt för att belysa kvinnors föreställda medborgarskap. Texterna berör mer sällan juridiska regelverk eller för en explicit diskussion om kvinnors medborgerliga rättigheter. I stället iscensätter de hur samtidens förändringar kunde upplevas av individen samt de normer och strukturer som både möjliggjorde och satte gränser för unga kvinnors utveckling som medborgare.

Tidigare flickboksforskning

Såväl flickboksgenren som flickboksforskningen sätter fokus på frågor om kön. Som Boel Westin har påpekat har böckerna i normalfallet skri-

vits av kvinnor för flickor och flickans väg från flicka till kvinna utgör en central handlingsstruktur.⁴⁴ Majoriteten av forskningen om genren har i sin tur tagit avstamp i kvinnohistoria och genusteori. Flickboksforskningen växte huvudsakligen fram under 1970- och 1980-talen, som en del av feministiska litteraturvetares projekt att skriva fram en bortglömd flick- och kvinnohistoria. Under denna period publicerades flera studier som tecknar flickans och flickläsningens historia ur ett långt tidsperspektiv. Herdis Tofts *Pigen i historien. Historien i pigebogen* (1980) och Dagmar Grenz *Mädchenliteratur. Von den moralisch-belehrenden Schriften im 18. Jahrhundert bis zur Herausbildung der Backfischliteratur im 19. Jahrhundert* (1981) är två exempel där flickboken placeras i ett större kvinnohistoriskt och litterärt sammanhang. Grenz undersökning fokuserar på "flicklitteratur" i bred bemärkelse och innefattar uppfostringslitteratur för flickor, vuxenromaner om unga kvinnor och berättelser för flickor. Ett mer renodlat fokus på fiktionslitteratur som riktar sig till flickor återfinns i Mary Cadogans och Patricia Craigs *You're a Brick, Angela. A New Look at Girls' Fiction from 1839 to 1975* (1976). Författarna skisserar genrens utveckling i Storbritannien och USA med utgångspunkt i flickboksklassiker, långserieböcker och tidningar för flickor.⁴⁵ Dessa tidiga undersökningar har följts av en omfattande forskning om framför allt amerikansk, brittisk och tysk flickbokstradition.

Flickboksforskningen i Sverige framträdde under samma period och sedan 1970-talet har ett stort antal studier av både svenska och internationella författarskap publicerats. Två pionjärverk är Gunilla Domellöfs *"När den rätte kommer". En undersökning av svenska flickböcker från 1930-talet* (1979) och Mary Ørvigs *Flickboken och dess författare. Ur flickläsningens historia* (1988) som kan sägas representera två övergripande strömningar inom forskningen. Domellöf analyserar texternas handlingsstruktur och kritiserar genrens könskonservativa inslag, medan Ørvig i högre grad inriktar sig på att lyfta fram osynliggjorda kvinnliga erfarenheter och bortglömda litterära verk.⁴⁶ Även i den senare forskningen kan en pendling mellan dessa förhållningssätt anas. Marika Andræ läser i *Rött eller grönt? Flicka blir kvinna och pojke blir man i B. Wahlströms ungdomsböcker 1914–1944* (2001) med kritisk blick B. Wahlströms bokserier för flickor och pojkar ur ett narratologiskt och genusveten-

skapligt perspektiv och hon betonar i likhet med Domellöf berättelsernas konservativa och formelartade tendenser.⁴⁷ Birgitta Theanders två omfattande studier av 1900-talets flickboksutgivning i Sverige, *Älskad och förnekad. Flickboken i Sverige 1945–65* (2006) och *Till arbetet! Yrkesdrömmar och arbetsliv i flickboken 1920–65* (2017), eftersträvar i stället att visa på genrens innehållsmässiga variation och dess kulturhistoriska betydelse för unga kvinnor.⁴⁸

Som ovanstående exempel indikerar har den svenska forskningen vanligtvis fokuserat på perioden från 1920-talet och framåt. Den svenska flickboken före 1910 har enbart belysts i ett fåtal artiklar. Birgitta Josefsson tecknar en översikt över genrens tidiga historia i "Läsning för unga flickors hjärta och förstånd" (1983) utifrån tesen att berättelserna successivt närmar sig flickors värld. Medan 1800-talets berättelser förmedlar faderliga och moderliga råd, ges allt större utrymme för förtroenden mellan systrar och väninnor runt sekelskiftet 1900. Det är den senare typen av texter som enligt Josefsson utgör "den egentliga flickboken".⁴⁹ Språk, berättarteknik och kvinnorelationer står i fokus i Kristin Hallbergs "Att vara sig själv. Det kvinnliga språket hos några flickbokspionjärer" (1994) som studerar ett urval texter utgivna från 1890-talet och framåt. Artikeln framhåller att flickböckerna ger uttryck för flickors språk och värld, och därigenom gestaltar en alternativ historia med utgångspunkt i flickors erfarenheter.⁵⁰

Hallbergs text ingår i *Om flickor för flickor. Den svenska flickboken* (1994), redigerad av Ying Toijer-Nilsson och Boel Westin, där ytterligare några artiklar behandlar verk från perioden mellan 1910 och 1920. Artikelsamlingen är den hittills mest omfattande undersökningen av genrens tidiga svenska historia och skriver in flickboken i en kvinnolitterär tradition. Bidragen utgår från olika perspektiv, men förenas av ambitionen att i likhet med Ørvig och Theander omvärdera en tidigare schablonartad bild av genren. Såväl mer namnkunniga författare som Helena Nyblom, Agnes von Krusenstjerna och Ester Blenda Nordström som i dag närmast bortglömda författarskap behandlas sida vid sida. Gestaltningen av kvinnoblivande i Krusenstjernas flickböcker har vidare analyserats i Hilda Jakobssons *Jag var kvinna. Flickor, kärlek och sexualitet i Agnes von Krusenstjernas tidiga romaner* (2018), medan bland andra Nybloms och

Nordströms flickböcker diskuterats i avhandlingar av Lydia Wistisen och Eva Wahlström.⁵¹

Denna undersökning utgår följaktligen från ett material som enbart delvis har behandlats i tidigare forskning. Med några få undantag har böckerna berörts i enstaka, kortare analyser eller inte alls. Liksom många tidigare flickboksstudier har min undersökning en kvinnohistorisk utgångspunkt, men genom att kombinera ett intersektionellt perspektiv med medborgarskapsforskning avser jag att placera in flickboken i ett delvis annorlunda sammanhang och därmed bidra med ny kunskap om genren.

Litteratur för flickor

Flickbokens framväxt brukar förklaras utifrån ungdomstidens förlängning. Den stigande giftrasåldern hade givit döttrarna från de övre klasserna mer fritid och böcker som skildrade perioden mellan barndom och äktenskap blev allt vanligare för att möta gruppens behov av lämplig läsning.⁵² I ett internationellt perspektiv utvecklades en litteratur för flickor först i Storbritannien och Tyskland under sent 1700-tal. Enligt Ørvig blev i synnerhet den brittiska litteraturen inflytelsrik i Europa och inspirerade en inhemsk flickboksproduktion i många länder. För svenskt vidkommande var även importen från Tyskland betydande och mot slutet av 1800-talet tillkom Amerika som ett viktigt importland, medan få flickböcker kom från Frankrike.⁵³ Under 1870-talet skedde en markant ökning i publikationer som explicit riktade sig till flickor och seklets sista decennier såg översättningen av många kommande klassiker såsom Alcotts *Little Women* (1868, sv. 1871), Emmy von Rhodens *Der Trotskopf* (1883, sv. 1888) och Susan Coolidges böcker om Katy (1872–1886, sv. 1891–1893). Först i början av 1900-talet började en större svensk flickboksproduktion komma i gång.

Flickboken definieras vanligtvis som en realistisk fiktionsberättelse med flickor som primär målgrupp. Under 1800-talet och det tidiga 1900-talet utgörs genren av en förhållandevis homogen grupp av texter. I sin genomgång av engelskspråkiga, tyska och franska flickböcker konstaterar Ørvig att de huvudsakligen utspelas i nutid och i medel- eller

överklassmiljö. Huvudperson är en eller flera uppväxande flickor och texterna ger en varierad bild av deras vardag med både sorger och glädjeämnen. Hem- och familjeliv, skolgång, vänskap, kärlek och yrkesarbete står i centrum.⁵⁴ Denna beskrivning överensstämmer väl med de övergripande motivkretsarna i periodens svenska flickbok. I avgränsningen av genren utgår Ørvig i likhet med många andra svenska forskare från paratexter. Det kan exempelvis handla om undertitlar som "berättelse för unga flickor", att boken ingår i förlagsserier riktade till flickor, att flickor adresseras specifikt i förordet eller hur boken formgivits, som B. Wahlströms färgade ryggar.⁵⁵ Theander lägger till ytterligare kriterier, som hur böcker har klassificerats i förlags boklistor, samtida recensioner och annonser, samt rådgivningslitteratur om läsning.⁵⁶

Att utgå från paratexter i definitionen synliggör hur texterna karakteriserats i sin samtid och möjliggör en analys av förändringar i vad som har betraktats som passande litteratur för flickor över tid. Det finns i litteraturhistorien många exempel på hur ålderskategoriseringen av en text förändrats vid senare utgåvor eller översättningar till andra språk. Helena Nybloms "Sju flickor" publicerades exempelvis först i samlingen *Qvinnoöden. Noveller* (1888), men gavs 1915 ut som en egen bok där undertiteln signalerade att ungdomar utgjorde den primära målgruppen. Otilia Westermarks "Mera sådant" eller *En nollas historia. Lifsbild från sista hälften af förra århundradet* (1906) gavs redan 1908 ut med en ny titel som riktade sig till flickor.⁵⁷ I vilken mån de nya utgåvorna markerar att synen på flickors läsning hade förändrats eller att förlagen av något annat skäl bedömt att det varit mer strategiskt att marknadsföra texten mot flickor är svårt att avgöra. Förlag utgår inte nödvändigtvis från genomtänkta psykologiska eller pedagogiska ställningstaganden om vilken målgrupp en text är mest lämplig för; kommersiella hänsyn om att maximera försäljningen kan vara nog så betydelsefulla i val av läsargrupp. Förändringen i angiven målgrupp visar också att gränsen mellan ungdomslitteratur och vuxenlitteratur kunde vara flytande. I Nybloms *Kusinerna. Berättelse för unga flickor* (1910) får läsaren återse karaktärer från *Högvala. Familjeroman* (1907), vilket antyder att böckerna hade en publik bestående av både unga och vuxna.⁵⁸ Därtill finns en stor variation i hur undertitlar formuleras inom flickboksgenren under 1800-talet.

Det var inte heller ovanligt att texterna både ingick i en förlagsserie för ungdom och riktade sig till främst det ena könet, som till exempel i B. Wahlströms ungdomsböcker.⁵⁹

Förhållningssättet till flickläsaren och de böcker hon har associerats med har ofta varit värdeladdat, vilket inneburit att benämningen av verk som flickböcker har fyllt andra, mer normativa funktioner än att informera om avsedd läsare.⁶⁰ Krusenstjernas första romaner är ett illustrativt exempel. När *Ninas dagbok* (1917) och *Helenas första kärlek. En Stockholmsroman* (1918) publicerades skedde det utan att flickor explicit utpekades som texternas målgrupp i undertitlar eller förlagsinformation. Såväl samtida litteraturkritiker som senare forskare har dock vanligen benämnt dem som just flickböcker. Ibland har kategoriseringen utgjort ett sätt att framhäva berättelserna som lättviktiga och triviala, inte minst i relation till senare, mer "vuxna" romaner. Som Jakobsson påpekat sammankopplas det som betecknas som flickigt eller flickboksaktigt i berättelserna i dessa fall med omognad och banalitet.⁶¹ När Westin behandlar Krusenstjernas verk i en artikel om erotik i flickboken får det en motsatt funktion. Inkluderingen av ett betydande och utmanande kvinnligt författarskap i sammanhanget kan snarare ses som en strategi för att höja flickboksgenrens status.⁶²

Den svenska flickbokens historia har i begränsad utsträckning relaterats till romanens utveckling under 1800-talet, även om en ökad åldersuppdelning av barn- och ungdomslitteraturen har framhållits som en förutsättning för genrens uppkomst. Förhållandet mellan bokmarknad, kön och ålder har i högre grad utforskats och problematiserats inom brittisk och amerikansk litteraturvetenskaplig forskning. Teresa Michals menar i *Books for Children, Books for Adults. Age and the Novel from Defoe to James* (2014) att den förväntade läsarens ålder blir alltmer central under 1800-talet för kategoriseringen av litteratur i Storbritannien och USA. Tidigare utgjorde social status och kön de huvudsakliga bedömningsgrunderna och litteraturen vände sig till en åldersblandad publik. Enligt Michals skiljs först barnlitteraturen ut som en egen förlagskategori, i mitten av 1700-talet, därefter följer ungdomslitteraturen och sist skapas litteratur som exklusivt riktar sig till vuxna runt sekelskiftet 1900.⁶³ Med framväxten av en specifik vuxenlitteratur blir också

”vuxenhet” i bemärkelsen intellektuell och sexuell mognad etablerad som estetisk norm.⁶⁴

I vilken mån en likartad utveckling kan urskiljas i Sverige har inte undersökts i tidigare forskning, men det finns indikationer på att frågor om ålder successivt blir viktigare under 1800-talet. Exempelvis börjar fler undertitlar som riktar sig till mer avgränsade kategorier, som ”för små flickor”, ”för unga flickor” eller ”flickor” bli vanligare.⁶⁵ En vuxen-norm för litteratur verkar emellertid ännu inte vara dominerande. Som Eric Johannesson har visat fanns från mitten av seklet en utpräglad familjeläsningstradition, med romaner och tidskrifter som riktade sig till en åldersblandad målgrupp. Dessa skrifter marknadsfördes utifrån argumentet att de var tillräckligt rena och sedliga för att kunna läsas av barn.⁶⁶ Ett annorlunda förhållningssätt till åldersgraderade målgrupper kan urskiljas under 1880-talet i debatten runt Stella Kleves ”Pyrrhus-segrar” (1886) i tidskriften *Framåt*. En av skiljelinjerna rörde i vilken mån unga flickor förväntades läsa den eller inte. Redaktören Alma Åkermark försvarade publiceringen med hänvisning till att tidskriften ”uteslutande är afsedd att läsas af vuxna människor, af sådana, hvilka redan tänka eller känna behof af att göra det”.⁶⁷ En parallell kan åter dras till receptionen av Krusenstjernas tidiga romaner där sammankopplingen med flickläsning bland annat tydliggjorde att verken till innehåll och form inte nådde upp till en norm om vuxenhet.

Kategoriseringen av en text som flickbok kan således vara ett resultat av olika överväganden och drivkrafter, vilket visar på vikten av att inta ett dynamiskt förhållningssätt i genrediskussionen. Som exemplet med Krusenstjernas författarskap synliggör pågår en diskursiv kamp om såväl flickans som flickbokens innebörd och värde. Den berör dels föreställningar om i första hand kön och ålder, dels normer om litteratur och mognad. Därmed utgör texterna ett givande material för att diskutera dylika föreställningar, samt hur dessa har påverkat genrens utformning, innehåll och status.

Urval och materialbeskrivning

I relation till mitt syfte är den diskursiva kampen om flickläsaren och flickboken ett intressant inslag i genrens historia, som kan relateras till samtida debatter om flickans och kvinnans plats i samhället. Jag har därför i materialurvalet utgått från en förhållandevis generös definition av flickboken. Huvudmaterialet i min studie består av böcker som ursprungligen utgivits på svenska och i Sverige. I likhet med tidigare forskare har jag i första hand låtit hur texterna har benämnts under den undersökta perioden vara vägledande, eftersom det möjliggör studium av tidens flickdiskurser. Jag har dock också inkluderat enstaka böcker som modern forskning har diskuterat som flickböcker, trots att de inte alltid ansetts vara det i sin samtid. Vanligen har dessa berättelser publicerats för ungdom eller för en åldersblandad publik, men de skriver samtidigt fram flickor i titlarna. Ett exempel är Gerda Meyersons *Flickor emellan. Berättelser för ungdom* (1890), som omnämns som flickbok i flera moderna undersökningar.⁶⁸ Även om det är svårt att avgöra om dylika böcker i första hand har utgivits specifikt för flickor bör de ha varit del av periodens flickläsning och de är ur det perspektivet ändå intressanta i min undersökning. Denna generösa definition har samtidigt möjliggjort en inkludering av ett större antal texter under framför allt den tidigaste delen av undersökningsperioden, då flickboken i begränsad utsträckning hade etablerats som genre.

Jag har sökt fram materialet med utgångspunkt i Göte Klingbergs och Ingar Bratts bibliografier, samt sökningar i Libris på skönlitterära titlar som riktar sig till flickor och klassificeras som barn- och ungdomslitteratur.⁶⁹ Därtill har jag tagit med böcker som ingår i avsnitt om flickböcker i litteraturhistorier och tidigare forskning.⁷⁰ Jag har emellertid inte tagit med familjeromaner som fokuserar på unga kvinnor i allmänhet, eftersom det skulle ha gjort materialet ohanterligt stort. Den stora mängden romaner inom denna kategori skulle också ha fått till följd att tyngdpunkten i studien försköts bort från de texter som utgivits specifikt för barn och ungdom. I och med att flickboken vanligen kategoriseras som en del av ungdomslitteraturen har jag inte heller inkluderat berättelser som riktar sig till små flickor.⁷¹ Med utgångspunkt i ovanstående

kriterier har en huvudsaklig korpus bestående av närmare sextio verk sållats fram. Materialet är under 1800-talet relativt jämt fördelat med ett fåtal publicerade böcker per decennium. Från och med 1890 sker ett tydligt uppsving i produktionen och denna kurva blir än brantare efter 1910. Mellan 1910 och 1921 ges nästan hälften (27) av texterna i undersökningsmaterialet ut (se tabell 1). Med tanke på att det är fråga om relativt få böcker får dock enstaka författares utgivning stort genomslag i siffrorna. Elisabeth Kuylenstierna-Wenster står exempelvis ensam för elva av böckerna publicerade efter 1910 (se tabell 2).

I analysurvalet har jag lagt tyngdpunkten på de texter som mest explicit berör kvinnors civila och politiska rättigheter. Dessa flickböcker ger inte alltid en representativ bild av materialet som helhet utan utgör i flera fall ytterlighetspunkter. De frågor om unga kvinnors uppfostran, utbildning och självbestämmande som dessa verk belyser återfinns där emot i mer nedtonad form i många andra texter och även de som inte nämns i undersökningen har bidragit till den allmänna bild av periodens flickbok som förmedlas. I några kapitel uppmärksammar jag också återkommande tendenser genom hela analysmaterialet, såsom användningen av infogade brev- och dagboksutdrag och skildringar av flickors ekonomiska utsatthet. Mitt huvudfokus ligger genomgående på de litterära texterna och vad som sågs som lämplig litteratur för flickor, snarare än vad målgruppen faktiskt läste. En studie av flickböckernas spridning och mottagande i sin samtid kan däremot utgöra en intressant uppgift för framtida forskning.

Disposition

Undersökningen är indelad i två övergripande delar, där tyngdpunkten i den första delen ligger på föreställningar om kvinnors medborgarskap, medan den andra inriktas på framställningen av flickröst och rösträtt. Genomgående uppmärksammas flickbokens diskussion av uppfostran och olika former av utbildning, samt de gammaldags, moderna eller nya flickor som därigenom produceras. I undersökningen kombineras en analys av kvinnors röster och utsägelsevillkor med en diskussion av hur kvinnligt medborgarskap framställs inom romantexterna. Jag hoppas på

så vis kunna belysa olika föreställningar om flickskap och i vilken mån dessa utgjorde en del av den samtida debatten om kvinnors civila och politiska rättigheter.

I den första delen undersöks flickbokens framställning av kvinnans medborgerliga ställning i 1800-talet och det tidiga 1900-talet, men också i vilken utsträckning texterna iscensätter utvidgade rättigheter för kvinnan eller annorlunda medborgerliga ideal. Det första kapitlet utgår från Ulrika von Strussenfelts *Flickskolan på landet* (1847), som är en tidig svensk skildring av en flickskola. Genom gestaltningen av lärarinnan Fru W skriver texten in sig i en upplysningstradition av guvernantberättelser och i henne skapas en auktoritativ och förebildlig kvinnlig medborgare. Analysen utgår från den flickundervisning som iscensätts i romanen, samt de tankegångar om intellektuell självständighet, myndighet och nationell identitet som därmed gestaltas.

Strussenfelts roman kretsar kring frågor om kvinnlig bildning och moralisk fostran. I de två följande kapitlen ligger fokus i stället på flickböcker som skildrar hushållsundervisning och praktiskt arbete, vilket är en tematik som är framträdande under hela undersökningsperioden. Kapitel två behandlar berättelser om hushållsskolor och dessa diskuteras mot bakgrund av den professionalisering av husmodern som inleddes vid 1800-talets mitt. En analys görs av den funktion hushållsskolan får i protagonistens utveckling, hushållsarbetets klasskodning och i vilken mån husmodern används som modell för att formulera ett specifikt kvinnligt medborgarskap i texterna. Hushållningstematiken vidareutvecklas i det tredje kapitlet, men med fokus på den roll ekonomiska aspekter spelar i framställningen av flickornas vuxenblivande. Kvinnans möjlighet till ekonomiskt självbestämmande under 1800-talet diskuteras, samt vilka värden som associeras med hushållning respektive konsumtion i de analyserade flickböckerna.

Det avslutande kapitlet i den första delen behandlar Ellen Idströms *Tvillingssystrarna. Berättelse för unga flickor* (1893). Romanen skildrar ett uppfostringsexperiment, där en tvillingflicka uppfostras som pojke och en som flicka. I kapitlet diskuteras textens framställning av en utopisk kvinnlig maskulinitet och hur den kan relateras till debatten om kvinnans förändrade ställning under 1800-talet. Till skillnad från i flick-

böckerna om hushållsskolor formuleras i Idströms berättelse ett medborgarskap som utgår från gemensamma mänskliga egenskaper snarare än könsbestämda kriterier.

Bokens andra del berör frågor om flickrelationer, röst och politisk rösträtt, samt hur dessa används för att gestalta flickors utveckling och mognad. Därmed belyses hur villkoren såg ut för att kvinnor skulle få inflytande och göra sina röster hörda i en samtida kultur. Kapitlen diskuterar också vilka flickor och kvinnor som skrivs fram som värda att lyssna på och därför även att ges större samhällsmakt.

Flickors skrift och uttrycksmöjligheter står i fokus i det femte kapitlet, som inleder del två. I kapitlet behandlas den rika förekomsten av infogade brev, dagboksutdrag och dikter i periodens flickböcker. Tyngdpunkten ligger på vilka föreställningar om flickröst och flickskap som iscensätts i dessa. Kapitlet diskuterar även framställningen av flickor som drömmer om att bli författare och hur deras utbildningsväg utformas i texterna. Kapitel sex analyserar flickboken som kollektivberättelse med utgångspunkt i Helena Nybloms "Sju flickor" från 1888. Nybloms långnovell skildrar sju flickor i skolan och deras liv som unga vuxna. Att på detta sätt fokusera på en grupp flickor är vanligt inom genren. Analysen inriktas på den mångfald av flickskap och flickrelationer, som kollektivstrukturen möjliggör.

De två sista kapitlen lägger fokus på kvinnans politiska medborgarskap och hur kampen för rösträtt beskrivs i flickböcker. Carl Sundbecks *Elsa i Upsala. En skolflickas dagbok* (1897) står i centrum för kapitel sju, som diskuterar framställningen av flickan i ett konservativt politiskt tänkande och hur hon i romanen används för att framföra kritik av demokratiseringsprocessen i det samtida Sverige. *Elsa i Upsala* är en tidig skildring av kvinnliga studentskor och universitetsmiljön ger rum åt en diskussion av samtidens förändrade könsstrukturer. Sundbecks berättelse är en av få som är uttalat kritisk mot allmän och lika rösträtt. I det åttonde kapitlet uppmärksammas två texter som i stället är positiva till kvinnlig rösträtt, men utifrån olika politiska ställningstaganden. Huvudfokus ligger på Cecilia Milows "Han eller hon?" (1892) och Hedvig Svedenborgs *Hannas dagbok eller Mera om Blomkullakusinerne. En bok för flickor* (1921). Kapitlet jämför dels framställningen av rösträttskvin-

nan, dels hur möten med rösträttskvinnor påverkar flickprotagonistens utveckling.

*

Flera kapitel har i tidigare versioner tryckts i tidskrifter och antologier. Delar av kapitel 1 har publicerats som "Värdiga och lyckliga medborgarinnor. Ulrika von Strussenfelt och den tidiga flickboken", i *Utopin i vardagen. Sinnen, kvinnor, idéer. En vänbok till Elisabeth Mansén*, red. Jenny Leontine Olsson et al., Lund 2014, s. 249–270. Kapitel 4 har publicerats som artikeln "The New Woman as a Boy. Female Masculinity in Ellen Idström's Tvillingsystrarna", *Scandinavian Studies* 2016:3, s. 295–318. Delar av kapitel 6 ingår i "Att finna sin plats. Kvinnlighet och samkönat begär i Helena Nybloms 'Sju flickor'", i *I litteraturens underland. Festskrift till Boel Westin*, red. Maria Andersson, Elina Druker & Kristin Hallberg, Göteborg/Stockholm 2011, s. 132–141. Kapitel 7 har publicerats som "I nivelleringsens tid. Kön och konservatism i Carl Sundbecks Elsa i Upsala", *Edda* 2016:1, s. 4–16 och delar av kapitel 8 har tryckts i artikeln "Framtidens kvinna. Framställningen av kvinnlig rösträtt i två svenska flickböcker", *Barnlitterært Forskningstidsskrift* 2017, s. 1–9.

Samtliga texter har bearbetats inför utgivningen i denna bok, men jag har ändå önskat att kapitlen fortsatt ska gå att läsa som fristående studier. Det har inneburit att det finns mindre upprepningar i analyserna, vilket jag hoppas att den läsare som läser boken i sin helhet har överseende med.